

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертационния труд
ВРАЧАНСКИ МИТРОПОЛИТ ПАИСИЙ И ВРАЧАНСКА ЕПАРХИЯ /1930 – 1974/
ПРЕЗ ПРОЧИТА НА АРХИВНИ ДОКУМЕНТИ

на доц. д-р Дилян Николчев
СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА „ПРАКТИЧЕСКО БОГОСЛОВИЕ”
за присъждане на научна степен „доктор на науките”
по професионално направление 2.4. „Религия и теология”
/Църковно право/

от проф. д-р Гълъбина Петрова Дупинова
Департамент „Право”, Нов български университет

Дисертационният труд на доц. Дилян Николчев на тема „Врачански митрополит Паисий и Врачанска епархия /1930 – 1974/ през прочита на архивни документи” представя живота и дейността на митрополит Паисий, както и съдбата на Врачанската епархия по време на неговото предстоятелство.

Изследването, както сам авторът отбелязва, е естествено и логично продължение на неговата монография „Екзарх Стефан под „грижите” на държавна сигурност”. Освен това тази година през м. август се навършват 130 години от рождението на Врачанския архиепископ, а въпреки заслугите на този виден български духовник научноизследователски публикации за живота и дейността му досега почти липсват. През последните години интересът към най-новата история на БПЦ е голям и сред новите научни изследвания, посветени на този период, подобно изследване, като настоящето, се вписва логично и уместно, т. е. актуалният характер на избраната от доц. Д. Николчев тема е безспорен и това трябва да се оцени положително.

Изследването е направено на базата на подробно и внимателно проучени многобройни извори, от които особено важни са архивните фондове /учрежденски и лични/ и преди всичко личното досие на митрополит Паисий в архива на ДС. Голяма част от документите се включват в научно обръщение за първи път или за първи път се публикуват в тяхната цялост. Авторът е отделил специално внимание на историко-архивистичното проучване и на анализа на агентурните мероприятия на ДС, както и на влиянието на БКП и политическите й служби върху БПЦ.

Обемът на изследването включва 662 страници. Основните части в структурата са: Увод, Биографично въведение в темата, Три глави и Тематични приложения, включващи 5 теми, които имат връзка с дейността на митрополит Паисий. Следва заключителна биографична част и накрая – Изводи и заключение.

Не е възможно, а и не е необходимо да проследявам подробно съдържанието на отделните части и изводите на кандидата, това е направено достатъчно прегледно в автореферата и в справката за приносите. Ще представя накратко по-важните моменти.

Уводът включва обхвата на изследването, проблемите, които се изследват и значението на труда.

След увода са дадени биографични данни за митрополит Паисий. Описани са детството, юношеството и младите години на Александър Райков Анков, бъдещият митрополит Паисий. Основните акценти в тази част са следните: Учи в Цариградската семинария, която завършва през 1909 г. През същата година е подстриган в монашество с името Паисий и е ръкоположен в йеродияконски чин. Показва забележителни способности и през 1912 г. е изпратен да следва богословие в гр. Черновиц, където завършва с научна степен „д-р по богословието”; слуша лекции по философия в Мюнхен. През 1917 г. е възведен в йеромонашески чин, след което заема различни длъжности. По-късно е изпратен в Мюнхен и Лайпциг, където завършва Юридически факултет и специализира Каноническо право. През 1923 г. се извършва хиротонията му в епископски сан с

титула „Знеполски“. Това му дава големи правомощия като администратор. Развива също научна, просветна и учителска дейност. Работата му е била винаги оценявана високо.

Врачанският митрополит Паисий е добре известен и в чужбина. Участва в многобройни форуми, оглавява комисии и комитети, в работата на които прилага своите солидни богословски и юридически знания. През 1929 г. е награден от цар Борис III с орден „Св. Александър“ III степен. През 1930 г. е избран като достоен за Врачанския митрополитски престол.

Тази част е прекрасно въведение в темата. Пред читателя е представена личност със солидна богословска и юридическа подготовка, изключително активна, високо оценена, личност с качества за големи дела.

Гл. I е същинската част на изследването. Тук преди всичко авторът дава обяснение за нестандартния подход при структурирането на изследователския труд, а именно - възприема тематично обособяване на отделни проблеми, което се налага от съдържанието на използваните извори. Поради това тази същинска част започва с ареста на митрополит Паисий /18 октомври 1944 г./. Той е затворен в Софийския централен затвор и е подложен на изтезания – психически и физически, както и на многобройни изтощителни разпити, на които отговаря подробно писмено. Специално внимание е отделено на обвинението по повод посещението му в Берлин през 1942 г. и даденото от него интервю за радио „Донау“, както и на контактите му с германската легация и лично с Бекерле, последния посланик на Хитлер в България. Сериозно обвинение срещу митрополит Паисий е съпричастността му по изпращане на църковна делегация във Винаца, макар че той не само не участва, но е бил против включването на духовници в анкетната комисия. Основание за обвинение се търси и в отношението му към цар Борис III и провежданата от него вътрешна и външна политика. На основата на богат изворов материал доц. Д. Николчев проследява оживените дебати, продължили 3 години, с участието на цар Борис III, по въпроса за каноническото възглавяване на църквата и избора на предстоятел /екзарх или патриарх/, които са израз на отношенията между църква и държава и на усилията на светската власт да контролира и доминира над църквата. Изтъкната е изключителната активност на църквата и първостепенната роля на митрополит Паисий в битката за запазване на автономния статут на БПЦ, за вземане на решения за окончателното ѝ устройване и избор на предстоятел, които срещат негативната реакция на правителството и на цар Борис III. Правилно доц. Д. Николчев обръща специално внимание на този въпрос, защото още съгласно Юстиниановото законодателство двете институции – Църква и държава са създадени от Бога и в хармония помежду си да служат на хората.

Отношенията между митрополит Паисий и цар Борис III, изразени в поздравителни адреси по различни поводи, както и в кореспонденцията между двамата, са предадени подробно. Цитирани са многобройни извори за поведението на митрополит Паисий и след 9.IX.1944 г., когато той пръв подема инициативата да бъде отменено споменаването на царя при богослужението и да бъде подкрепена републиката чрез лоялност към новата власт и сътрудничество с нея. Както правилно изтъква доц. Николчев явно е, че митрополит Паисий притежава умението да оцелява при смяна на политически режими, но също и уместно отбелязва, че последващата му дейност на истински български духовник показва, че тези негови думи се различават от действията му. На последно място в тази глава е изяснена ситуацията в България след назначаването на 61-то правителство на Царство България с министър председател Иван Багрянов /1 юни 1944 г./, когато България се намира в сложна политическа ситуация и влошено стопанско и икономическо състояние. В тази обстановка Св. Синод, при настоятелното искане на митрополит Паисий, изпраща специално изложение до правителството, с което се изразява необходимостта да се направи решителен завой във външната политика, България да запази пълен неутралитет и да възстанови добрите отношения с Русия. Цитирани са смели, въодушевяващи и поучителни негови думи: „Църквата има върховната мисия да насажда началата на Евангелието... и „сме длъжни в тия върховни времена без да се месим активно в политическия живот, да кажем на правителството кое не бива да се прави“.

В гл. II са отразени репресиите на ДС срещу митрополит Паисий и срещу духовенството в неговата епархия. След задържането му в Софийския централен затвор са предприети оперативни

действия за активната му разработка и опит /неуспешен/ да бъде привлечен за сътрудник на ДС. Оперативните действия се включват в разработките „Казанова“, „Чернокапци и „Звън“. В тази връзка е приведена информация от документи и доноси срещу митрополит Паисий, която е използвана подробно, а също и кореспонденция, телефонни разговори, пътувания и пр. Целта е да се проучат изцяло неговите живот, дейност, връзки, поведение, прояви. За изясняване дейността на митрополита е събирана информация от голям брой агенти, част от тях духовници, включително и от неговото най-близко обкръжение. Подобна дейност на ДС, богато илюстрирана с многобройни архивни документи, продължава, макар и с различна интензивност, до кончината на митрополита през 1974 г. В следващата част, на основата на приложени, коментирани и анализирани архивни документи, се проследява навлизането на съветските войски във Врачанския район, самонастаняването им в митрополитски сгради и извършваните от тях, както и от новата власт, грабежи на църковно имущество. Също на основата на архивни документи, са проследени трагични и драматични събития, свързани с убити, осъдени, въдворени и безследно изчезнали свещеници във Врачанска епархия. Важен принос на автора е, че допълва известния списък с имената на неизвестни досега репресирани свещеници. Проследени са застъпническите позиции на митрополит Паисий против преследването на духовници, достойното му поведение и смела защита на свещеници при отправени неверни и тенденциозни обвинения, при заплахи, подигравки и побой над тях. В последната част от гл. II на базата на архивни документи е описана агресивната медийната атака срещу БПЦ, която започва с изземването на литература от църковните ведомства и продължава с доноси за дискредитиране на достойни свещенослужители на БПЦ. Във всички посочени случаи митрополит Паисий полага неимоверни усилия да отклони или поне омекоти ударите срещу епархията и нейните служители, за което са представени многобройни документи.

В гл. III е представено състоянието на Врачанската епархия, броя на свещенослужителите и особено заслугата на митрополит Паисий за създаване на добра епархийска организация, подборът на високообразовани, млади и енергични духовници, съставът на института на архиерейските наместници и пр. Изтъкната е ролята на митрополит Паисий в защита на вероучението и богословските науки на общоцърковно и епархийско ниво. Той се противопоставя решително, но без успех, на сливането на Софийската и Пловдивската семинарии и преместването им в Черепиш, отделянето на Богословския факултет от Софийския университет, както и закриването на Пастирско-богословския институт. Изтъкнати са също грижите на митрополит Паисий за построяване на нови и обновяване на старите храмове в диоцеза, за снабдяването им с утвари, одежди и богослужбени книги, както и за покритото и непокрито имущество на епархията извън манастирите. Доц. Д. Николчев представя богата информация за грижите на митрополита за изографисване на църквите, за тяхното материално обезпечаване и обзавеждане, за несъмнените му заслуги за издаване на голям брой богослужбени книги на съвременен български език и на многобройна религиозно-нравствена и просветна църковна литература, за откриване на певческо училище в Черепишкия манастир и за усилията за набиране на кадри за църковно пеене в храмовете, което според архиерея „придава особена красота на богослужението“. По отношение на религиозно-просветната дейност митрополит Паисий строго изисква от енорийските свещеници да развиват дейност не само като свещеници, но и като учители на Църквата, като разпространители на религиозна книжнина, а също и в областта на социално-благотворителната дейност. Той държи особено строго да се спазва дисциплина от страна на свещеника, който да отслужва с подобаващо благочиние Божествената Св. Литургия, да преподава Словото Божие и да учи паството си на спасителните Христови истини. Проявява също системни грижи за повишаване на богословското образование и просвета на свещеническите кадри. Особено внимание в изследването е отделено на водещата роля на митрополит Паисий за активна дейност в различни направления - от обикновени подпомагания и посещения на болни до развитието на църковно-благотворителни институти като сиропиталища, старопиталища, безплатни ученически трапезарии, летни колонии /лагери/ за ученици, както и подпомагане на религиозно-просветния живот на православните християнски братства и на читалищата в епархията. Въобще цялостната дейност на свещениците от Врачанската епархия като учители на Църквата е под постоянния надзор

на митрополит Паисий – истински духовник, чието поведение може да бъде пример за подражание днес. След приемането на Димитровската конституция и на Закона за изповеданията през 1949 г. благотворителната дейност става монопол на държавата. Църквата е поставена в изолация и се ограничава с чисто религиозните си функции. На базата на многобройни архивни документи е изтъкната настъпателната политика на партийното ръководство да овладее управлението на Църквата и да подчини свещенството. Усилията за противопоставяне на комунистическото влияние сред клира са твърде ограничени. Постепенно енорийското свещенство е привлечено към политиката и мероприятията на ОФ. След преврата срещу екзарх Стефан комунистическата власт постепенно внедрява на ключови позиции в управлението на БПЦ свои верни последователи, което не убягва от погледа на митрополит Паисий. Той се съпротивява на комунистическите порядки в църквата, но се чувства все по-самотен, нечут и неразбран. На 3 януари 1951 г. е принуден да се оттегли.

С основание в гл. II е отделено специално място на състоянието на Врачанската епархия през 30-те и 40-те години на миналия век. Посочени са архивни документи, които хвърлят обилна светлина върху проблемите на 6-те манастира в епархията, организацията на устройството и дейността им през времето, когато те са канонично подчинени и ръководени от митрополит Паисий. С най-голямо значение за епархията през изследвания период е Черепишкия манастир. Специално внимание е отделено на Закона за трудовата поземлена собственост, с който драстично са засегнати интересите на манастирите, а това води до тяхното монашеско обезлюдяване. И сега митрополит Паисий не престава да полага грижи и усилия за благолепието на манастирите до последния си дъх. Тук е представена и активната мисионерска дейност на митрополит Паисий, чиято цел е да ограничи чуждата религиозна пропаганда в диоцеза и да присъедини иновърни и инославни в лоното на БПЦ. Това е неизследван досега научен богословски въпрос и трябва специално да се отбележи приносът на автора за изясняването му. Началото на тази дейност е поставено през 1941 г. с покръстителска кампания, която през 1942 и 1943 г. е мащабна особено сред циганите. С тази си дейност, „евангелска по своята същност”, свещенослужителите на Врачанската епархия начело с митрополит Паисий дават шанс на тази малцинствена група да познае Христос и да намери пътя към спасението, според сполучливия израз на един свещеник: „По-добре да се спаси една душа, а да не погине”. За мащабна покръстителска дейност по отношение на турци мюсюлмани и инославни не може да се говори.

Тази глава е съществена част от изследването. Представена е пълна картина на състоянието и дейността на Врачанската епархия под умелото ръководство на митрополит Паисий, а по този начин е изтъкната важната роля на БПЦ през този период.

Научен интерес представляват също тематичните приложения, които са неразделна и важна част от дисертационния труд. Тук са изследвани въпроси, свързани с живота и дейността на митрополит Паисий, но не като предстоятел на Врачанската епархия, а като член на Св. Синод.

В първото приложение са проследени значими църковни събития - политически и църковни през 30-те години на 20 в., в които митрополит Паисий участва активно, а именно: неговото митрополитско съслужение като заместник на Ловчанската епархия; обвинението, че има намерение заедно с членове на Св. Синод да закрият тази епархия; ожесточеното оспорване на избора му за член на намаления състав на Св. Синод през 1934 г.; обвинения, че е фалшифицирал вота на избирателите при избор на митрополит на Търновската епархия; участието му в конфликта при избора на митрополитите Иларион Сливенски и Неофит Видински за синодални членове, както и при избора на нови митрополити в Ловчанска, Варненска и Пловдивска епархии; позицията му при избор на Варненски и Преславски митрополит и отношението му към издадената от същия брошура „И аз съм комунист”. Доц. Д. Николчев изразява свои аргументирани позиции, коригира известни научни тези и прави извода, че митрополит Паисий още в началото на висшето си църковно служение участва в междуособни синодални борби, но за съжаление действията му в канонично отношение не винаги са безукорни.

Второто приложение е посветено на спасяването на българските евреи през Втората световна война. Темата заема значителна част в архивите на Св. Синод, на Врачанската митрополия и в личното досие на митрополит Паисий. Проблемът е проучван, вкл. от доц. Д. Николчев, и е известен, но според автора е „недооценен“, което е основание за написването на тази тематична част. Още повече, че в изследването авторът отразява конкретно ролята на митрополит Паисий в този процес. Според доц. Д. Николчев митрополит Паисий и митрополит Стефан са най-активните, последователни и истински загрижени защитници на евреите, чийто аргументи в тяхна подкрепа са „дълбоко морални от верска гледна точка“. Митрополит Паисий смята, че идеята да се преследват евреите, т. е. държавни поданици, каквито са те, е несъвместима с правдата и началата на Христовото Евангелие и акт на висше родолюбие е църквата да се противопостави на антиеврейската политика на правителството и на НС. Изтъкната е ролята на митрополит Паисий при изясняване на противоречието между чл. 21 ЗЗН и ЕУ относно брака между покръстени лица от еврейски произход и лица от български произход. Той е категоричен, че законът, който забранява такива бракове, противоречи на основните начала на християнското учение и на ЕУ, което е недопустимо, тъй като един светски закон не може да лишава гражданите от божествени права каквито те като православни получават чрез венчаването. Поради това, според митрополит Паисий, такъв закон, който не е в съгласие с правдата и човечността и не е в духа и повелята на Евангелието, не може да бъде приет и изпълняван от църковните служители, а Св. Синод най-настойчиво трябва да иска промени в закона и да се противопостави на изселването на българските евреи.

В третото приложение на основата на допълнителни документи е доизяснено отношението на митрополит Паисий като администратор на Врачанската епархия, към „шумкарското“ движение. Цитирани са негови обяснения при разпитите му, както и многобройни въпроси отправени до него за опяване на убити от властта нелегални и техните ятаци или молби за застъпничество на преследвани или осъдени от властта. Доц. Д. Николчев заключава, че макар че не е одобрявал формите на въоръжена борба на нелегалните, митрополит Паисий е проявявал християнско съчувствие и съпричастност и се е застъпвал за тях.

В четвъртото приложение е проследена антицърковната държавна политика и опитите за съпротива от страна на архиереите, сред които една от най-ярките фигури е тази на митрополит Паисий. Поради несработване с новата власт, която взема мерки за демократизирането на БПЦ, митрополит Паисий е принуден да се оттегли като наместник-председател на Св. Синод. На негово място, по указания от правителството, като наместник-председател, а по-късно - патриарх, е наложен Пловдивския митрополит Кирил. През следващите години е подета агресивна политика срещу църквата. ДС продължава да следи дейността на митрополит Паисий и е убедена, че той „стои начело на реакционното крило в БПЦ“, поради което е освободен от намаления състав на Св. Синод. През 1971 г., след смъртта на патриарх Кирил /7 март 1971 г./ правителството налага за патриарх на БПЦ Ловчанския митрополит Максим, който се ползва с доверието на ЦК на БКП. Отваря се нова страница в ръководството на БПЦ. Доц. Д. Николчев цитира документи /част от тях публикувани за първи път, а други недостатъчно използвани/, според които до 1989 г. поради страх на едни митрополити или поради агентурни ангажименти на други Св. Синод и неговият председател не оказват съпротива на антирелигиозната и антихристиянската партийна и държавна политика. След активно вербуване на млади и перспективни сътрудници, които навлизат и в ръководството на Църквата, Синодът постепенно попада под контрола на ДС. Авторът смята, че изборът на патриарх Максим е проведен в нарушение на Устава на БПЦ и при пряка намеса на комунистическата партия /вкл. и посредством агентурни мероприятия на ДС/, но в същото време, че това не трябва да бъде повод за противопоставяне в средите на БПЦ. Сред малцината от старото поколение владици, които не се „пречупват“ и „поддават на внушения“, челно място заема митрополит Паисий. Според цитираните архивни документи от неговото досие до края на живота си със своите действия и поведение той представлява заплаха за държавната власт.

В петото приложение е представен „другият“, както авторът се изразява образ на митрополит Паисий, който прави „реверанси“ /също според автора/ към новата власт след 9.IX.1944 г. Цитирани

са многобройни документи, предимно официални изказвания, отразени в църковната преса, в които архиерейт призовава за подкрепа на Народната република и дейно сътрудничество между църква и държава; изтъква „големите и мъдри водачи“ Сталин и Георги Димитров; не пропуска да спомене „великия Съветски съюз“, „великата Руска православна църква“, „миротвореца“ Хрушчов и „светлия образ“ на Тодор Живков. В тази част доц. Д. Николчев заключава, че „въпреки че митрополит Паисий венцехвали“ новите строители на социалистическа България и Съветския съюз, фактически той остава архиерейт, който „прави и невъзможното“ за да помага на пострадалите от Народния съд, да защити вярата, имуществото и нравствените ценности на църквата. В крайна сметка авторът оставя читателят сам да прецени кой от двата образа е най-близък до личността на митрополит Паисий.

В „Епилог на един богат архиерейски живот е описано здравословното състояние на митрополит Паисий през пролетта на 1974 г. и неговата кончина на 16 май с. г. Един достоен архиерей завършва 86-годишния си житейски път като оставя „дълбока дияра“ и „богати плодове“ през своя жизнен път.

Целите и задачите, поставени в изследването, са изпълнени. Пред читателя изпъква образът на духовник, високо ерудиран, стриктно спазвал каноничната традиция на църквата, всеотдаен в грижата за своето паство, храмостроител, пастир и учител, една достойна личност, която допуска компромиси в стремежа да защити църквата, свещенослужителите и своите енориаши.

Висока оценка заслужават и останалите приложени публикации на автора, които свидетелстват за неговите трайни научни интереси по актуални проблеми в областта на богословието. Част от тях имат по-тясна връзка с рецензираното изследване, но включват нови елементи и нюанси на изследваната материя, а друга част са посветени на различна материя и съдържат съществени приноси.

Всяко съчинение може да предизвика полемика. Това не е недостатък, а достойнство, защото полемика има там, където има място за нея, т. е. при сложна и спорна материя. Същественото е, че дисертационният труд на доц. Д. Николчев е изпълнил предназначението си, а именно да бъде изследвана една неизвестна, обширна и практически важна тема.

Дисертационният труд е обсъждан в катедра „Практическо богословие“ при Богословския факултет - СУ и според изказванията и гласуването на авторитетни колеги той е на равнището на дисертационен труд за присъждане на научната степен „доктор на науките“. Напълно се солидаризирам с тази оценка.

Приемам и самооценката на кандидата за научните му приноси, които са точно и прецизно отразени в автореферата. Дисертационният труд е първо и пълно по рода си изследване посветено на личността и дейността на митрополит Паисий и на църковния и административния живот на Врачанската епархия. Съществен принос в дисертационния труд е частта посветена на състоянието и дейността на Врачанската епархия и особено на покръстването на циганите в България, каквото изследване се прави за първи път. Използвани са богати архивни документи, значителна част от които са включени в научен оборот за първи път, а други са били частично използвани. Цитираната богата литература е използвана коректно и точно. Ценни са тематичните приложения, които допълват и доизясняват както личността на митрополит Паисий, така и дейността на Врачанската епархия. Включените неизвестни досега документи в тази част хвърлят допълнителна светлина върху патриаршеските избори през 1953 и 1971 г. Бих добавила, че изследването ще спечели още повече от една допълнителна редакция.

В заключение: Имах възможност да следя отблизо успешното творческо развитие на доц. Дилян Николчев в научната и преподавателската дейност във всички етапи на неговото израстване. Той се формира и утвърди като зрял и опитен изследовател и преподавател – плодовит в научното си творчество, оригинален в мисленето и смел в заключенията. Доц. Д. Николчев има респектиращо по обем научно творчество на актуални, значими теми, информиран е и има куража да върви по още

неутъпкани пътеки. Неговите научни и преподавателски постижения вече се ползват с признание в научните среди.

По настоящия конкурс доц. Д. Николчев се представя с дисертационен труд с богато съдържание, който е посветен на значим проблем за богословието. Авторът е извършил огромна по обем работа, познава изворите и научната литература много добре, коректен е при представяне на чужди мнения, но има свое виждане, аргументира и отстоява свои позиции. Изследването е пълно, направено е с научна задълбоченост и в същото време е ясно и увлекателно за четене. То е сериозен успех за автора и заслужава висока оценка.

Убедено заявявам, че трудът има качества на докторска дисертация и отговаря на нормативните изисквания и на критериите установени за присъждане на научната степен „доктор на науките“. Изследването ще обогати богословските знания и ще заеме важно място в богословската книжнина. То ще бъде полезно за бъдещи проучвания от български и чужди изследователи, при обучението на студентите, както и на широк кръг читатели, които се интересуват от богословските проблеми днес.

Въз основа на общата положителна оценка на представения дисертационен труд, както и на интелектуалните, професионалните и делови качества на доц. Дилян Николчев, препоръчвам на уважаемото жури за му бъде присъдена научната степен „доктор на науките“.

.....
/ проф. д-р Гълъбина Петрова/